

Özbek Şair Mahmut Hâdi (Batu) ve Eserleri Hakkında

Veli Savaş YELOK*

Özet

Mahmut Hâdi, müstebit Sovyet Devletinde, milletin bilinçlenmesi, aydınlanması ve ilerlemesi amacıyla arayış içerisinde olan; basiretli, yetenekli, irade sahibi, mücadele ruhunu kaybetmeyen ve insani faziletleri kendisinde tecessüm ettirme gayretindeki Özbek aydınlarından. Özbekler için böyle bir mücadelenin bayraktarlığını yaparken, sistem onu “inkılâp karşıtı ve milliyetçi olma” suçlamalarıyla itham eder. Hâdi, yeni dönem Özbek edebiyatının başlatıcıları arasında yer alır, eserlerini Batu mahlasıyla yayımlar. O, 1918 yılında Said Ahrâri'nin teşebbüsüyle Vatan adlı okulun idaresinde teşkil edilen İzci Birliğinin ve 1919-1921 yıllarında da Fitrat'ın teşebbüsüyle oluşturulan Çığatay Gurunğı teşkilatının faaliyetlerine iştirak eder. 1922-1927 yılları arasında Moskova Devlet Üniversitesi Toplum Bilimleri Fakültesi İktisat Bölümünde tahsil görür. İlk şiirleri 1919 yılında yayımlanan Hâdi'nin eserlerinde Fitrat, Çolpan ve Elbek'in tesiri söz konusudur. Edebî çalışmaların yanı sıra Özbekistan'daki dil ve imla meselelerine de aktif bir şekilde dâhil olan Hâdi, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin ilmi ve nazari yönleri üzerinde duran makaleler yazar; alfabe ve imla konusundaki çalışmalara katılır.

Özbekistan Halk Maarif Komiserliğinde (O'zbekiston Xalq Maorif Komissarlig'i) de bir süre çalışan Hâdi, burada görev yaptığı süre içerisinde eğitim ve öğretim sisteminin islahı için bir dizi yenilikleri uygulamaya sokar. O, bu yenilikleri öncelikle, iyi yetişmiş eğitimcilerle gerçekleştirmeye; yaşlı öğreticilerden belirli amaçlar doğrultusunda yararlanmaya, mesleki ve teknik eğitim merkezlerinin sayısını artırmaya ve buraların niteliğini yükseltmeye yönelik düzenlemeleri uygulamaya sokar.

Bu makalede edebiyatçı kimliğiyle Mahmut Hâdi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilerek onun edebî eserlerinin muhtevası üzerinde durulacaktır. Ayrıca onun dil ve edebiyat üzerine yaptığı çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cedit edebiyatı, Mahmut Hâdi, sosyalist realizm, “Alanga” Dergisi, Özbek Latin Alfabesi, eğitim reformu.

* Dr. Öğr. Üy., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, velisavasyelok@gmail.com

A Study on Mahmut Hâdi (Batu) and His Works

Abstract

Mahmut Hâdi was an intelligent, talented Uzbek intellectual of the former Soviet Union who struggled to make people conscious and instruct them and enhance advancement. He did his best to be a virtuous person and never lost his spirit for struggle. While he was the Pioneer for Uzbek struggle, he was faced with accusations of being against revolution and being a nationalist. Hâdi is among the initiators of new era Uzbek literature and published his works using the pseudonym "Batu". He participated in the "Izci" union set up in 1918 under the management of "Vatan" school with the efforts of Said Ahrari. He also participated in the activities of the "Çığatay Gurungi" organization between 1919-1921 set up with the efforts of Fitrat. Hâdi was educated in Moscow State University, Faculty of Social Sciences, Department of Economics. between 1922-1927. The first works of Hâdi were published in 1919 and effects of Fitrat, Çolpan and Elbek can be seen in his works. In addition to literary works, he actively participated in language and ortography issues in Uzbekistan. He wrote several articles on the scientific and theoratical aspects of the transition from the Arabic alphabet to the Latin alphabet and was involved in activities on alphabet and ortography.

Mahmut Hâdi worked for Ozbekiston Xalq Maorif Komissarligi (Uzbek Public Education Centre) and during this time carried out a series of innovations for the improvement of education and instruction. He tried to reach this aim by the aid of well-trained educationalists as well as getting advice from elderly educationalists. In addition, he tried to increase the number of vocational and technical centres and increase the quality of these schools.

This article will give information on the life, literary character and works of Mahmut Hâdi and the content of his literary works as well as the activities of Mahmut Hâdi-a language and literature researcher and educationalist -within this context.

Keywords: *Jadit literature, Mahmut Hâdi, socialist realism, The Alanga Journal, Uzbek Latin Alphabet, educational reform.*

Giriş

Özgürlük duygusu, hür yaşamak için verilen mücadeleler meydanı olan insanlık tarihinde milletlerin damarlarında daima coşkun bir şekilde dolaşmıştır. Bu emsalsiz duygu, tarihî vaziyet ve şartların gerektirdiklerine uygun olarak bir milletin kalbinde bazen coşkun şekilde akmış, kimi zaman da onun gönül dünyasında kendini muhafaza ederek gizli gizli yükselmiştir. Bu süreç içerisinde bir milletin hür olma gayelerinin gerek onun gönlünde muhafaza edilmesinde ve özgür hâle gelmek için verdiği mücadelelerde gerekse bu duygu ve mücadelenin bir milletin ve ülkenin kaderine gerçek anlamda büyük bir güçle tesir etmesinde edebiyatın rolü ve yeri tarihin her döneminde önemli olmuştur.

İnsanlar ya da devletler, her ne kadar birine hayat başılaşma veya birinin hayatla bağlarını koparma hakkına sahip olmasa da tarihte bazen bir şahsın, bazen bir grubun bazen de bir devletin kendi doğrularını muhataplarına kabul ettirmek için onları maruz bıraktığı çeşitli uygulamalar görülmüş; bunlar kimi zaman pek çok insanın dünyadan vakitsiz bir şekilde göçüp gitmesine sebep olmuştur. Bu mahiyette hayata veda edenler arasında, yetişmiş ve yerleri doldurulmayacak insanlarla milletin yolunu aydınlatma mücadelesinde yer alanlar önemli bir yekûn teşkil eder.

Tarih sahnesine çıktığı ilk günlerden başlayarak idaresindeki cumhuriyetlerle *medeni boşanmayı* gerçekleştirmeye kadarki süreçte müstebit Sovyet Devleti, birçok insanın “devrim” karşıtı faaliyetlerde bulunduğunu ve / veya milliyetçilik yaptığını; halkın sovyetleştirilmesine ve / veya sovyet sisteminin kurulmasına engel olduğunu yahut kurulmak istenen sisteme zarar verici işlerle iştigal ettiğini düşünmüş; söz konusu insanları bu gerekçelerden biri veya birkaçı esasında suçlu ilan etmiş; onları kendine mahsus usullerle cezalandırmış hatta zaman zaman onları yok etme yolunu tercih etmiştir. Aslında söz konusu süreçte, bu mahiyetteki insanlar cezalandırılarak veya tamamen yok edilerek esas itibarıyla milleti bilinçlendirme, aydınlatma ve onun ilerlemesine rehberlik etme gayret ve endişesindeki basiretli, yetenekli, irade sahibi, mücadele azim ve kararlılığına sahip aydınlar ortadan kaldırılmıştır. Durum böyle olsa da tarih boyunca hiç bir millet, vatanını hür görme, vatanında mutlu ve huzurlu yaşama gayelerini savunan, milletin ruhunu yücelten, hak ve hakikat gayelerini maharetle dile getiren aydınlarını unutmamış hatta unutmak bir yana bu insanları daima gönlünün en ulvi yerlerinde muhafaza etmiştir. Özbekler için *böyle bir mücadelenin bayraktarlığını yapan* isimlerden birisi, henüz otuz dört yaşındayken *“inkılâp karşıtı ve milliyetçi olmak” suçlamalarına maruz kalan ve bu nedenlerle cezalandırılan* (Karimov–Turdiyev 2004: 25; Sharif 2007: 23) sanatkâr, eğitimci ve reformcu Mahmut Hâdi’dir.

Ailesi, Çocukluğu ve Öğrenim Hayatı

XX. asrın başlarında, Türkistanlılara istiklal imkânının doğduğu, onların kendisini tanımaya ve ifade etmeye başladığı dönemde edebiyat dergâhına adım atan yazar, şair, münekkit ve devlet adamı Mahmut Hâdi, Modern Özbek Edebiyatının başlangıç dönemine yön verenlerdendir. O, “erk”, “azatlık” ve “istiklal” şairi gibi sıfatlarla tanınmış, eserlerinde “Batu” mahlasını kullanmıştır. O, *16.05.1904’te Taşkent’te*

(Mamajanov–Qobulov 1980: 4) dünyaya gelir. Hâdi'nin babası Maksut Bey, anne ve babasını kaybettikten sonra Taşkent'e gelir. Dokumacılık ve saraçlık yaparak ailesinin nafakasını temin eden Maksut Bey, geniş bir ilme sahip olmasa da terakkiperver gençlerle ve âlimlerle daima münasebette olan, devrin gazete ve dergilerini elinden düşürmeyen biridir (Karimov–Turdiyev 2004: 4). Hâdi'nin annesi Tohta Hanım, çoğu zaman, oğluna bildiği Özbek masallarını anlatır, halk koşuklarını söyler. Onun böyle yapması küçük Mahmut'ta ana diline, destanlara ve halk edebiyatına karşı sevgi uyandırır. Öyle ki o, *beş yaşına girdiğinde, Tahir ile Zühre masalını ezberleyip annesiyle birlikte söyler hâle gelir* (Karimov–Turdiyev 2004: 4). Annesinin isteğiyle eski usuldeki bir mektebe giderek okuma yazma öğrenen Mahmut'u babası daha sonra, yeni yönetimin yerel halkın çocukları için açtığı *rus- tüzem'* mektebine verir. Bu mektepte Rusçayı da öğrenen Mahmut, Rus edebiyatından Aleksandr S. Puşkin, Mihail Y. Lermontov, Ivan A. Krylov, Nikolay A. Nekrasov, Lev N. Tolstoy'un eserleriyle tanışır (Sharif 2007: 24). Onun siyasi düşüncelerinin gelişmesinde bu okulun tesiri fazladır. *Ekber Askarov*'un (Akbar Asqarov) aktardığına göre *mezkûr okulda Çar hükûmeti tarafından Rusya'dan sürgün edilen öğretmenler dersler vermekte, onlar bilhassa yerli halkın çocuklarının Rus edebiyatı ve kültürünü tanımaları için gayret göstermektedirler* (Mamajanov–Qobulov 1980: 5). Hâdi buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra *sekiz aylık öğretmen hazırlama kursuna* (Mamajanov–Qobulov 1980: 5) devam eder. O, bu kursu tamamladıktan sonra ailesine maddi yönden yardım etmek amacıyla bir süre öğretmenlik yapar, ayrıca topluma hizmet çerçevesinde düzenlenen çeşitli faaliyetlere aktif olarak katılır. 1919 yılından itibaren Mahmut Hâdi'nin yazı ve şiirleri “Batu” mahlasıyla başta İştirâkiyyun (İstiroqiyyun), Türkistan (Turkiston), *Fergana* (Farg‘ona) olmak üzere çeşitli süreli yayınlarda sık sık görülür (Mamajanov–Qobulov 1980: 5).

1917 ve sonrasındaki yıllar, Türkistan'daki fırtınalı ve karmaşık döneme denk gelir. Bu dönemde, ülkeyi, müstemlekeçilerin elinden kurtararak onun kendini idare etme ihtiyarını kazanması amacıyla ülkenin her tarafında mücadeleye başlayan *azathık hareketinin*; bu hareket sebebiyle “kendi hükümlerlik” alanı Türkistan ile diğer bölgeleri idaresi altında tutmak endişesine düşen ve halkı kendi tarafına çekmek amacıyla “özgür toplum”, “halkların eşitliği” ve “hürriyet” konusunda vaatler vermeye girişmiş *Bolşeviklerin; milleti yenilik ve aydınlanmadan elli yıl boyunca uzakta tutan siyasetin* ve bu siyasetin sonucunda sosyal hayatta güçlü bir şekilde varlığını devam ettiren *durgunluk, cehalet ve mutaassıplığın* amansız bir rekabeti söz konusudur.

Türkistan coğrafyasında I. Dünya Savaşının ayak seslerinin duyulması ve sonrasında buranın Ruslar tarafından yönetilmeye başlanması, sıradan insanların hayatında tesirini gösterir. Bu savaşta, Çarlık Rusyasının zor duruma düşmesi ve cephe gerisinde çalıştırmak için Türkistan ahalisinden ırgat toplanması hakkında 1916 yılında ferman ilan etmesi,

1 Çarlık Rusyasının devlet hizmetinde çalıştırmak için eleman yetiştirmek, yerli halkı Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla açtığı okullardır. Açılan bu okullara yerli halktan çok fazla bir ilgi olmamakla birlikte, bu okullardan mezun olanların bir kısmı daha sonra, Türkistanlıların haklarını yönetime karşı korumak için verilen millî mücadelede yer almışlardır (BAL- ERAT 2002: 560).

Türkistanlıları ayağa kaldırır ve Türkistan adeta, halk isyanlarının ateşli halkasından ibaret bir ülkeye dönüşür. Sıradan halkın “İrgat vermiyoruz!” diyerek başlattıkları isyan hareketleri, devlet güçlerince merhametsiz bir şekilde bastırılır. Sesini duyurmaya çalışan ve zulme maruz kalan Türkistanlılar, daha ne olduğunu anlayamadan 1917 yılında Şubat İnkılâbı gerçekleşir. Bu süreçte günahsız insanların, munis annelerin, masum çocukların hayata veda ettiğini ve sıradan halkın maruz kaldığı muameleleri gören Mahmut’un iç dünyasında zulme ve zorbalığa karşı nefret uyanır. O, idareyi eline alan Muvakkat Hükümet döneminde bazı demokratik haklar verilse de halkın iktisadi durumunun değişmediğini yakından görür (Sharif 2007: 25). Savaş sebebiyle oldukça sıkıntılı günler yaşayan halkın durumu, 1917 sonrasında yeni devlet sisteminin uygulamaları nedeniyle daha da zorlaşır.

Bütün sıkıntılara rağmen ülke genelinde hürriyet rüzgârları esmektedir (Sharif 2007: 24). Art arda önemli gelişmelerin görüldüğü ve pek çok olayın peşpeşe yaşandığı bu yıllarda, Türkistan’ın kurtuluşu ve hürriyeti için çareler arayan Mahmuthoca Behbûdî, Münevverkârî Abdürreşidhanov, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan (Abdülhamid Süleymanoğlu) ve Ubeydullah Hoca gibi aydınlar, yaşanan sıkıntıların ve mevcut durumun, temelde bilime sahip ol(a)mamaktan ve cehaletten kaynaklandığını düşünerek milleti eğitim ve öğretim alanında seferberliğe davet ederler. Onlar önce Bolşeviklerin halklara özgürlük, çiftçiye toprak, işçiye fabrika, sanatkâra hürriyet verme doğrultusundaki vaatlerine inanırlar. Lenin’in bîzatihî kendisi “Bizim kendi hükümetimizden, büyük Rus emekçilerinin Moğolistan’dan, Türkistan’dan ve İran’dan çıkmasını talep etmemiz gerekir. Bu halkları, medeniyete yönlendirmemiz, onların demokrasiye geçmelerine yardım etmemiz gerekir.” (Azizujayev–Olimov vd. 2005: 571) dese de *gerçekte toprağı elinden alınan* (Sharif 2007: 27) çiftçiler toprağına bağlı köleye, fabrika işçisi değirmene koşulan ata, özgürlüğü ayaklar altına alınan sanatkâr ise sistemin soytarısına dönüştürülür. Korku saltanatının oluşturduğu ortamda hakikate gözünü kapatan ve sistemin istediklerini söyleyen müritler ortaya çıkar. Kötülük ve bencillığe temayülü olanlar çabucak güçlenir; onlar, devlet siyasetine ve topluma tesir etmeye başlar. Böylece onlar totaliter sistemin yarattığı yapının eli kolu hâline gelir. Millet için tehlikeli bir dönemin başladığını görüp anlayan Fıtrat, Münevverkârî ve Çolpan gibi aydınlar doğrudan doğruya istiklal için mücadeleye girişirler. Toplumun hürriyetini esas alan adil ve hür bir cemiyet kurma gayesi, bu aydınların eserlerinin ana fikrine dönüşür. XX. yüzyılın başında, istibdat altındaki milletin hâline üzülerek “Düşündüğüm zaman içim yanıyor, ağlamak istiyorum, gözyaşlarım akıyor.” (Fıtrat 1915: 7) diyen Fıtrat, 29 Kasım 1917 tarihinde, yani Türkistan Muhtariyetinin ilan edildiği günde duygularını şöyle ifade eder: “Elli yıldan bu tarafa ezildik, aşağılandık. Elimiz bağlandı, dilimiz kesildi. Ağzımız kapatıldı. Toprağımız işgal edildi. Malımız talandı. Şerefimiz beş paralık edildi. Namusumuza el uzatıldı. İnsanlığımız ayaklar altına alındı. Kararlı bir şekilde durduk, sabrettik. Güce dayanan her emre boyun eğdik. Bütün varlığımız elimizden çıktı. Sadece bir düşüncüyü vermedik, onu sakladık; onu imanımıza sarıp sarmaladık, böyle muhafaza ettik. Bu, Türkistan Muhtariyeti’dir.” (Fıtrat 1917). Yine istiklal için başlatılan mücadelede öncü ve yönlendirici olan, “Hayatımız; hürriyet için, halkın mutluluk ve saadeti için kurban olmayı gerektiriyorsa biz ölümü memnuniyetle karşılarız.” (Qosimov 1994: 39) diyen Mahmuthoca Behbûdî ile “Zincire kendini bağlattırma, boyun eğme ki sen zaten hür doğdun.” (Cho’lpon 1991: 444) şeklinde

haykıran Çolpan gibi Türkistanlı münevverler, Özbeklerin kendini tanıma, anlama ve anlatmalarında oldukça önemli rol oynarlar.

Türkistan'da çeşitli sosyal ve siyasi olayların arka arkaya gelmesi, sosyal hayattan uzakta yaşayan gençleri siyasi mücadele meydanına çeker. Mahmut Hâdi, 1918 yılında Said Ahrârî'nin gayretiyle *Vatan* adlı okulun idaresinde teşkil edilen İzci *Birliđi* ile 1919 yılında Fıtrat'ın teşebbüsüyle kurulan Çığatay *Gurungi* teşkilatının faaliyetlerine iştirak eder.² Bu dönemde Mahmut Hâdi, kendisine üstat kabul ettiği Fıtrat'ın tesirindedir ve onun editörlüğünü yaptığı *Tan* (Tong) *Gazetesinde* kâtiplik yapmaktadır. O dönemlerde diğer sıkıntılıların yanı sıra ülkede tecrübeli ve gelecek vaat eden gazetecilerin yeterli sayıda olmaması Türkistan'da gazete ve dergi çıkarma işini oldukça zor hâle getirmiştir. Bunu hesaba katarak basın yayın işlerinde tecrübesini artıran ve Türkistanlı münevverlerin tesirinde kendisini geliştiren Mahmut Hâdi gibi ismi öne çıkan ve istikbal vaat eden gençleri kendi tesir dairesine çekmek isteyen, gelecekte onlardan kendi siyasi amaçları doğrultusunda yararlanmayı düşünen başka güçler de mevcuttur. Bu mahiyetteki güçlerin dahliyle Hâdi, Parti Komitesinde çalışmak üzere Buhara'ya gönderilir. Burada o, bazı süreli yayınlarda yayın kurulu üyesi olarak çalışır (1920); süreli yayıncılığın yoluna konulmasına yardım eder (Sharif 2007: 26) *Fergana Bölgesi Parti Komitesinin* yayın organı olması planlanan *Fergana (Farg'ona) Gazetesinin* kuruluş sürecine iştirak eder ve burada birinci editör olarak görev yapar (1921) (Mamajanov–Qobulov 1980: 6). Çeşitli birimlerinde çalıştığı gazete ve dergiler, onun hayatı gözlemlemesi ve tanınmasına yardımcı olur, kaleminin gelişmesini sağlar.

Moskova'daki Tahsil Yılları

Farg'ona Gazetesinde bir süre çalışan Mahmut Hâdi, 1922 yılında *Moskova Devlet Üniversitesi İşçi Fakültesine* (RABFAK:Рабочий Факультет) gönderilse de Rusçayı iyi bilmediği için buraya kabul edilmez. Dönemin *Maorif Halk Komiseri* olan Anatoli V. Lunaçarski'ye giderek ondan yardım talep eden Hâdi, tez zamanda Rusçayı iyi bir şekilde öğreneceğine dair ona söz verir. Bu dili söz verdiği şekilde öğrendikten sonra İşçi Fakültesine giren Hâdi, burada tamamlaması gereken süreci başarıyla geçince *Moskova Devlet Üniversitesi Toplum Bilimleri Fakültesi İktisat Bölümünde* tahsil görmeye hak kazanır (Mamajanov–Qobulov 1980: 6). Moskova'da tahsil gördüğü yıllarda (1922-1927) o, buradaki *Buhara Eğitim Bürosunun* (Buxoro Maorif Uyi) faaliyetlerine katılır, *Eğitim Fakültesinde* (Maarif Institutu) dersler verir ve tercüme işleriyle meşgul olur. Bu yıllarda onun şiir ve hikâyeleri ile çeşitli yazıları *Bilim Oçağı* (Bilim O'chog'i), *İnkılâb* (Inqilob), *Tong*, *Elenge* (Alanga), *Maarif ve Okıtuvcı* (Maarif ve O'qitg'uvchi) gibi dergilerde yayımlanır (Mirvaliyev 1963: 45).

Mahmut Hâdi'nin siyasi yönden gelişmesinde, hayata bakışının ve düşüncelerinin şekillenmesinde, kaleminin olgunlaşmasında Moskova yılları oldukça önemlidir. O, bu

² Said Ahrârî ve Fıtrat'ın bu teşkilatları kurmakta ki maksatları, hem gençlerde vatanperverlik duygusunu uyandırmak hem de milliyetçi gayeleri canlandırmaktır (Karimov 2008: 234-246).

yıllarda fikrî ve ilmî manada aldığı derslerin yanında edebiyatla da meşgul olmaya devam eder. Onun Moskova’da bulunduğu yıllarda Fıtrat ve Çolpan da buraya gelip gitmektedir. Fıtrat, *Yaşayan Şark Dilleri Fakültesinde* (Jonli Sharq Tillari Instituti), Çolpan’şa Özbek Tiyatro Stüdyosunda (O‘zbek Drama Studiyasi) çalışmaktadırlar. Moskova’nın coşkun siyasi ve sosyal hayatına dâhil olduğu yıllarda o, bu üstatlarının tesir dairesinde yaşamaktadır. Hâdi’yi edebiyatla meşgul olmaya teşvik eden Fıtrat, o dönemde hâkim sistemin “feodal dönem edebiyatı” olarak nitelendirdiği Çağatay edebiyatının, yeni Özbek edebiyatına hem kaynak hem de rehber olabileceği yönünde ona telkinlerde bulunur. Yine Fıtrat, Çağatay edebiyatına dayanmayan bir edebiyatın yani oluşturulmak istenilen proletar edebiyatının bir gelişme gösteremeyeceği yönündeki düşüncelerini de onunla paylaşır. Mahmut Hâdi’nin düşüncelerinin şekillenmesinde ve sanatının gelişip olgunlaşmasında sadece Fıtrat ve Çolpan gibi fikir ve sanat adamlarının tesiri söz konusu değildir (Karimov–Turdiyev 2004: 6-7). Sovyet Devletinin yeni dönemin kurucuları olarak gördüğü ve Moskova’da tahsil alma imkânı sunduğu yeni neslin temsilcileri, buradaki edebiyat ve kültür ortamında Nikolay S. Gumilyov, Anna Axmatova, Sergey A. Yesenin, Vladimir V. Mayakovski, Aleksandr Bezimenski, Sergey A. Jarov’dan dersler alırlar. O, bunların yanı sıra Puşkin, Lermantov, Nekrasov, Çehov ve V. Hugo ile Bartold, Semyonov, Polivanov başta olmak üzere pek çok Rus ve yabancı yazarın eserlerini okuyarak hem birikimini artırır hem de kalemini geliştirir. Hâdi, Moskova’da, üniversitenin ve diğer kurumların düzenlendiği edebiyat ve sanatla ilgili program ve toplantılara, özellikle de *Nikitina Şenbelikleri* ([http:// sites.utoronto.ca/tsq/ 22/alekseeva22.shtml](http://sites.utoronto.ca/tsq/22/alekseeva22.shtml); <http://ru.wikipedia.org/wiki/>) adıyla bilinen edebiyat buluşmalarına düzenli olarak katılır. Bu toplantılarda Rus yazarlarından bazılarıyla şahsen tanışır. Bu programlarda A. V. Lunaçarski edebiyat ve sanatla ilgili konularda dersler verir; yine onun yönetiminde yeni edebî eserler tahlil edilir, sanatla ilgili konular tartışılır, meşhur şairler kendi şiirlerini okurlar. Moskova’daki tahsil yılları Mahmut Hâdi için edebî hayat ve estetik dünyasının gelişmesi yönünden olduğu kadar onun dünya görüşünün şekillenmesinde de önemli rol oynar. O, kendini yetiştirme ve geliştirmenin yanı sıra Taşkent’ten Moskova’ya okumak için gelen Özbek gençlerinin hayat yollarını şekillendirmelerine yardım eder. Bunlar arasında Aybek, Tamarahanım, Sâbire Hâldârova gibi geleceğin sanatkârları da vardır. Bu gençlerle edebiyat hakkında ve Özbekistan’ın geleceği konusunda sohbetler eden Hâdi, bu mahiyetteki sohbetlerinde, Özbek edebiyatı ve kültürünün yeni yüzlerle gelişeceğine olan inancını dile getirir. Bunun için özellikle gençlerin düşünce yönünden gelişmelerinin gerekliliği üzerinde durur. Bunun gerçekleştirilmesinde süreli yayınların rolünün önemli olduğuna inanan Mahmut Hâdi Taşkent’te yayımlanmaya başlayan *Özgerişçi Yaşlar* (*O‘zgarishchi Yoshlar*) dergisinin editörlüğüne 1924 yılında yazdığı mektupta “Moskova’nın kültürel hayatını Özbek gençlerinin örnek almasını” söyler; hayatı yeni yeni tanımaya başlayan “gençlerin eğitiminde yeni çıkmaya başlayan dergi”nin büyük bir öneme sahip olacağını ümit ve inançla vurgular (Mamajanov–Qobulov 1980: 7).

Üniversitede okuduğu yıllarda toplum ve eğitim işlerinde faal olarak çalışan Mahmut Hâdi, üniversitenin *Yaşlar Teşkilatının* (Yoshlar Tashkiloti) görevlendirmesiyle Krasnaya Presnya ilçesindeki fabrikada teşkil edilen *Siyasi Bilgileri Geliştirme Birliğinde* (Siyosiy Bilimni Oshirish Birligi) ve Moskova civarındaki köylerde yürütülen okuma yazma programlarında yöneticilik yapar; Moskova’daki Zarayskiy Fabrikasında staj yapan

Özbek dokumacılarına siyasi rehber olarak görevlendirilir. Yine o, Buhara Cumhuriyetinin Moskova'daki temsilciliğinin idaresindeki okulda Şakir Süleyman'la birlikte Özbek dili ve edebiyatı dersleri verir (Sharif 2007: 30). O, bu yıllarda Çehov'un bazı hikâyelerini, Lenin'in eserlerinden bazı bölümleri, bazı hükümet karar ve kararnamelerini Özbekçeye tercüme eder (Mamajanov-Qobulov 1980: 6). Hâdi, 1924 yılında Moskova'da *Lenin Davet Günlerinde* Komünist Partinin saflarına katılır.

Taşkent'e Dönüşü ve Buradaki Faaliyetleri

1920-1930 yılları arasında Rusya'nın merkezî şehirlerinde tahsil görüp memleketlerine dönen gençlerin sayısı fazla değildir. Bu sebeple, onların dönüşünü sadece aileleri değil hemşehrileri de sabırsızlıkla ve büyük ümitlerle beklemişlerdir. 1927 yılında yüksek tahsilini tamamlayan Mahmut Hâdi, Moskova'da kalması ve çalışması yönündeki teklifi kabul etmeyerek Taşkent'e döner (Mamajanov-Qobulov 1980: 7). Onun Taşkent'e dönüşü Özbekler için sevinç ve övünç kaynağı olur. *Türkistan Gazetesinde*³ ve *Yer Yüzi Dergisinde* yayımlanan haberler⁴, Hâdi ve onun gibi gençlerle Özbeklerin istikballerine büyük bir ümit ve inançla baktığına delalet eder.

Mahmut Hâdi, Taşkent'e döndükten sonra edebiyatla meşgul olur, topluma hizmet işlerinde görev yapar. Kısa bir süreliğine Özbekistan K(b)P Merkezî Komitesinde belletmen olarak çalışır, Semerkant'taki *Merkezî Parti Okulunda* okutmanlık ve idarecilik yapar, *Mefkurevi Mücadele Cephesindeki İşleri Geliştirme Komisyonuna* üye olur, *Kadın ve Kızları Özgürleştirme Merkezî Komisyonuna* dâhil edilir, Özbekistan KP(b) Merkez Komitesinde matbuat bölümünün müdürü olur; 1928 yılının başında da Semerkant'taki parti teşkilatının *Yönlendirme ve Teşvik* bölümüne müdür tayin edilir. O, buradaki idarecilik döneminde yaptığı çalışmalarda “kadınların hürriyeti” konusuna büyük önem verir. Bu dönemde gençler için “kültür uzmanı” sıfatıyla *Kızıl Kalem* (Qizil Qalam) birliğini kurar, *Alanga* dergisini çıkarır ve onun idareciliğini yapar. Yine o, *Yengi Yol* (Yangi Yo'l), *Maorif va O'qit'uvchi* dergilerinin editörler kurulu üyesi, *Hudâsızlar Cemiyetinde* (Xudosızlar Jamiyati) yönetim kurulu sekreteri, *Sovyetler Birliğinin* 5.

3 *Türkistan Gazetesinin* 21 Temmuz 1927 tarihli sayısında *Tolkın* (To'lqin) adlı muhabirin “Mahmut Hâdiyev Türkistan'a Döndü” başlıklı haberi şöyledir: “Genç şairimiz Mahmut Hâdiyev bu yıl Moskova'daki I. Hükümet Dârü'l-Fünûnunun İşçiler Fakültesini bitirdi. Bu fakülte, Rusya'daki okulların birincisi kabul edilir. (...) Türkistan Cumhuriyetinin Moskova'daki temsilciliği ve Öğrenciler Komisyonu Mahmut Hâdiyev'e mükâfat ve takdir belgesi vermiştir. Bu belgede “Türkistan Cumhuriyeti Temsilciliği ile Öğrenciler Komisyonu sizin İşçiler Fakültesini bitirmenizi ve mefkûre cephesinde yorulmadan devam ettireceğiniz mücadelenizi tebrik ediyor. Siz Türkistan'da yaşayan yerli halkın ilklerinden olarak yüksek mektebe yol açtınız. Siz, yorulmak nedir bilmeyen mücadeleniz vasıtasıyla Türkistanlı gençlere örnek oldunuz, onların ilgi ve dikkatini bilime, araştırmaya yönlendirdiniz. Temsilcilik ile Öğrenciler Komisyonu, mutluluk ve memnuniyetle sizin hizmetinizi takdir ediyor; gelecekte de yüksekokullarda sizin gayretlerinizi görmek arzusunu taşıyor.” ... Özbek gençlerinden Mahmut Hâdiyev, gelecekte iktisatçılarımızdan biri olacaktır.” (Karimov-Turdiyev 2004: 10).

4 Bu haber, *Yer Yüzi Dergisinin* 1927 yılında yayımlanan 18. sayısında Mahmut Hâdi'nin resmiyle birlikte yayımlanmıştır. Haberde “Mahmut Hâdiyev, Moskova Devlet Üniversitesinin İktisat Fakültesini bitirip yakında Özbekistan'a geldi. Bu yıl Özbekistan'da çalışıp mezuniyet tezini tamamlayacak. O, şu sıralarda Semerkant'ta Merkez Parti Komitesinin emindedir. Mahmut Hâdiyev, Özbeklerin İktisat Fakültesindeki ilk evladıdır.” (Karimov-Turdiyev 2004: 10).

Kuruluş Yıldönümünü Kutlama Komisyonunda üst kurul üyesi olarak (Mamajanov–Qobulov 1980: 8-9) bu yıllarda Sovyet idarecilerinin Özbekistan’daki ümit kaynağıdır. Onlar Hâdi’yi adeta partiyle ilgili işlerde yetiştirip olgunlaştırmak, daha sonra da ülke genelinde hizmet edebileceği üst makamlara getirmek niyetindedirler.

Bu yıllarda hararetli bir şekilde devam eden dil ve imla meselelerine aktif bir şekilde dâhil olan Mahmut Hâdi, Latin yazısına geçişin bilimsel ve nazari problemleriyle meşgul olur. Arap yazısından Latin yazısına geçişin çeşitli yönleriyle ilgili birçok makale yazar.

Bakü ve Mahaçkale’de alfabe ve imla konusunda düzenlenen toplantılara *Yeni Alfabe Merkezî Komitesi* üyesi olarak katılır, *Latinleştirme Bütünüttifak Merkezî Komitesi* Başkanının vekili olarak çeşitli panel ve sempozyumlara katılır; çeşitli gazete ve dergilerde makaleler yayımlar (Mamajanov–Qobulov 1980: 9).

28.08.1929 tarihinde Özbekistan *Halk Maarif Komiserinin* vekili olarak atanması Mahmut Hâdi’nin eğitim ve öğretim konusundaki düşüncelerini hayata geçirilebilmesi için bir fırsattır (Karimov–Turdiyev 2004: 11). Bu görevinde o, öncelikle eğitim ve öğretim sisteminde ıslahat yapmak ister. Bunu yetişmiş eğitim uzmanlarıyla gerçekleştirmeye, belirlenmiş amaçlar esasında yaşlı öğreticilerden yararlanmaya, mesleki ve teknik eğitim merkezlerinin sayısını artırmaya ve buraların niteliğini yükseltmeye yönelik düzenlemeler yaptırır. Bu konularda yapılması gerekenlerle ilgili konferanslar verir, çeşitli sempozyumlara katılarak tebliğler sunar. Buralarda yaptığı konuşmalarında normal eğitimin yanı sıra mesleki ve teknik eğitimde görev alacak yetişmiş insanların toplumun gelişmesindeki rolünün oldukça önemli olduğunu, eğitim ve öğretim merkezlerinde görev yapanların bilimsel yönden iyi yetişmiş olmaları gerektiği üzerinde durur. Bu amaçla Moskova’daki bilim adamlarını Özbekistan’da çalışmaya davet eder. Hâdi, eğitim ve öğretim sistemini bütünüyle ıslah etmek amacıyla “Özbekistan SSR Halk Eğitim Komiserliği Hakkında Kanun”u hazırlar, Özbekistan’da öğretmenler için ayrı bir gazete yayımlaması için çalışır. Hâdi’nin başkanlığında 14 Mayıs 1930’da yapılan eğitim ve öğretimle ilgili toplantıda *Kızıl Özbekistan (Qizil O‘zbekiston)* ve *Uzbekistanskaya Pravda* gazetelerinin öğretmenler için ilave sayfalar çıkarması konusu tartışmaya açılır ve bu düşünce kabul görür. Daha sonra bunun yerine öğretmenler için *Medenî İnkılâp (Madaniy Inqilob)* adıyla ayrı bir gazete neşredilmeye başlanır.

Onun eğitim sahasındaki ıslahatının temelinde millî mekteplere ve değerlere önem verilmesi yer alır. O, *Halk Maarif Komiserliği* ve onun şubelerindeki temsilcilerin mahalli temsilcilerden seçilmediği sürece, halkın eğitim ve öğretim seviyesini yükseltmenin, kültürünü geliştirmenin mümkün olamayacağını savunmuş ve bu sistemdeki Rus şovenizmine karşı mücadele etmiştir.

Tutuklanma Süreci, Netice ve Geride Kalanlar

Andican Vilayeti Halk Eğitimi Bölümü müdürü Nâsır Sâidov, 23.06.1930 tarihinde Semerkant’a gelir. Buradaki işlerini tamamlayıp aynı gün Andican’a dönmek niyetindeki Sâidov, işlerini yetiştiremeyince ağabeyi Âbid Sâidov’un evine misafir olur. Gecenin

ilerleyen saatlerinde Âbid Sâidov rahatsızlanarak vefat eder. Nâsır Sâidov, şüphelerin kendi üzerinde toplanmaması için cesedin adli tabiplik tarafından incelenmesini ister. Birinci incelemeden netice çıkmaz. İkinci incelemede Âbid Sâidov'un zehirlenme sonucunda vefat ettiği anlaşılır. *Birleşgen Siyasi Başkarmasının (Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi: OGPU)* ajanı Âbid Sâidov, Özbekistan Yüksek Mahkemesinin başkanı Sadullah Kâsimov'un yürüttüğü yargılama sürecinde pek çok aydın ve devlet adamının Basmacılarla ilişkisi olduğunu tespit ettiği için onun ölümüne siyasi süs verilir. Araştırma ve incelemeler neticesinde Halk Eğitimi Bölümünde görevli yirmi kişiden oluşan grup “Âbid Sâidov’u öldürmek maksadıyla Semerkant’ta kurulan inkılâp karşıtı gizli teşkilatın üyesi olmakla suçlanarak tutuklanır. 23 Temmuz 1930 günü Mahmut Hâdi de “Halk Eğitimi Bölümündeki inkılâp karşıtı ve milliyetçiler grubunun lideri olmak”la suçlanarak tutuklanır. Tutuklanmaların üzerinden fazla vakit geçmeden onlar Moskova’ya götürülür ve sorgulamalara başlanır.

Moskova’da okuduğu yıllarda ciğerlerini üşüten Mahmut Hâdi’nin burada hastalıkları nükseder ve durumu günden güne kötüleşir. O, OGPU’ya dilekçeler yazarak suçsuz olduğunu dile getirir ve yetkililerden yardım talep eder. Hâdi, Butırka Hapishanesinde, kendisine üstat kabul ettiği şahısların, bazı meslektaşları ile dostlarının tavır ve davranışlarını düşünüp bunları tekrar tekrar tahlil eder. Bu değerlendirmeleri neticesinde onların düşünce ve faaliyetlerinde milliyetçilik ve inkılâp karşıtlığını işaret eden unsurlar olduğunu anlar. Bunun sonrasında o, Sovyet Devletinin önündeki hatalarını itiraf edici, milliyetçilik ve inkılâp karşıtlığı mahiyetinde değerlendirilebilecek hâl ve hareketlerini karalayıcı eserler yazmaya başlar. Gerek Mahmut Hâdi’yle gerekse Cedit düşüncesindeki diğer tutuklularla ilgili sorgu tutanaklarını inceleyen Naim Karimov’a göre şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: *Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)* çalışanları ondan Özbekistan Halk Eğitim Komiserliğindeki “inkılâp karşıtı ve milliyetçi teşkilat” hakkında malumat vermesini istemişlerdir. Ona Sovyet Devletine karşı işlediği suçunu bu yolla affettirebileceğini söylemiş ve onun hürriyetine bu şekilde kavuşacağını vaat etmişlerdir. Hâdi de muhtemelen Taşkent ve Moskova hapishanelerinde, hürriyetine kavuşacağı ümidiyle yaşamış; yine bu ümitle şiir ve hikâyeler yazmış hatta roman yazma gayreti içerisine bile girmiştir. Aksi hâlde, Mahmut Hâdi her gün baskı, zulüm ve hakaret gördüğü hapishanede edebî eser yazmak için kendisinde ne güç ne de ilham bulurdu (Karimov 2008: 299). O tutuklandıktan sonra hanımı Valentina P. Vasilyeva, kocasının Sovyet Devletine karşı suç işlemediğini; onun sovyet vatanperveri, halkçı ve yeni düzen taraftarı olduğunu anlatmak için çalmadık kapı bırakmaz ama başvurduğu idarelerin hiçbirisi onun söylediklerine itibar etmez.

Birleşgen Devlet Siyasi Başkarması Şark Bölümünün yetkilendirdiği komisyon Mahmut Hâdi’yi 31.03.1933 tarihinde önce ölüm cezasına çarptırır, daha sonra bunu on yıl hapis cezasına çevirir. O, cezasını çekmek üzere Sovyet Devletine karşı suç işleyenlerin gönderildiği Solovetsky Adasındaki kampa gönderilir. 1937 yılında Mahmut Hâdi gizlice Taşkent’e getirilir ve bir süre burada kalır. Daha sonra Moskova’ya tekrar götürülen Mahmut Hâdi, 09.05.1938 tarihinde “Sovyet Devletinin tehlikeli düşmanı olmak” suçuna istinaden kurşuna dizilir.

Mahmut Hâdi'nin öldürülmesi hakkında ailesine herhangi bir bilgi verilmez. Cezanın infazından iki yıl sonra ailesine sadece "Mahmut Hâdi, vefat etti." bilgisi verilir. Ona isnat edilen suçlar sebebiyle hanımı, çocukları ve akrabaları da sıkıntılar yaşar. 1941 yılında, hanımı Valentina P. Vasilyeva tutuklanarak on yıl hapis cezasına çarptırılır ve cezasını çekmek üzere Magadan'a gönderilir. Özbekistan İçişleri Halk Güvenlik Komitesinin (NKVD: **N**arodny **K**omitet **V**nutrennih **D**el) "halk düşmanlarının on beş yaşından büyük çocuklarının hapse atılması, diğer aile bireylerinin de sürgün edilmesi" kararına istinaden oğlu Erkli, önce on yıl hapis cezasına çarptırılır, daha sonra bu süre dört yıla indirilir. O, hapis cezasını 1946 yılında tamamlayarak hürriyetine kavuşur. Kocasını rejime kurban veren, evi elinden alınan ve Taşkent'te yaşama hakkından mahrum edilerek Hive'ye sürgün edilen Valentina P. Vasilyeva, 1950 yılında hapisten çıkar. O, kocasının aklandığı 1958 yılına kadar çocuklarıyla birlikte zorunlu olarak Hive'de yaşar.

04.11.1958 tarihinde SSCB Yüksek Mahkemesi Askerî Dairesi, Mahmut Hâdi'nin dosyasını "tespit edilen yeni bilgi ve belgeler" esasında tekrar değerlendirerek onun "suçsuz" olduğuna ve "ölümünden sonra aklandığına" hükmeder (Karimov 2008: 297). Valentina P. Vasilyeva bu karar hakkında daha sonra şunları söyler: *Zaman iyi işi de kötü işi de kendisiyle birlikte alıp gider ama tarih kalır. İnsanlar, evlatlarına miras kalacak işleri, tavırları ve davranışları ile -büyük denizlere ulaşma arzusundaki ırmaklar gibi-milletinin ve insanlığın tarihine girip ebediyyen orada yaşarlar. (...) İnsan eğer kendisi için yaşamak yerine, gelecek nesillerin baht ve saadeti için yaşamsıya kendisine minnettar olan evlatları da onu asla unutmayacaktır* (Karimov 2008: 297).

Eserleri Hakkında

Şiirleri süreli yayınlarda 1918 yılında yayımlanmaya başlayan Mahmut Hâdi'nin sanatının şekillenmesinde iki dönemden söz etmek mümkündür. Onun ilk döneminde Abdurauf Fitrat, Abdülhamid Süleymanoğlu (Çolpan) ve Maşruk Yunusov'un (Elbek) tesiri söz konusudur. Fitrat ve Çolpan, Mahmut Hâdi'nin kaleminde istikbal görmüş, genç şair adayını kendi tesir dairelerine alarak onu yetiştirmek istemişlerdir. Bu sebeple 1917 yılı ve sonrasında onun edebî, sosyal ve siyasi düşüncelerinin şekillenmesinde Fitrat'ın, şiirindeki üslubunun şekillenmesinde Çolpan'ın yeri önemlidir. Mahmut Hâdi, şairliğinin başlangıç yıllarında bu üstatlarının takdir ettiği şiirler yazar; bu şiirlerinde yeni dönemin ruhunu aksettirir. Öyle ki 1922 yılında yayımlanan Özbek Yaş Şairleri (*O'zbek Yosh Shoirlari*) antolojisinde, onun şiirleri Fitrat, Çolpan ve Elbek'in şiirleriyle birlikte yayımlanır. Onun şair yönünü ilk fark eden Çolpan, onun hakkında "şiirimizin parlak yıldızı" değerlendirmesini yapar (Karimov 2008: 297). Bu dönemde yazdığı şiirlerinde kullandığı nazım biçimleri ve oluşturmaya çalıştığı şiir dili de Hâdi'nin Çolpan'ın yolunu takip ettiğini gösterir:

Keng cho'llarda, dengizlarda yo'ldan chiqqan yo'Ichilar,
Marhamatli sen yulduzga qarab yo'lni toparlar.
Tip- tinch tunda yo'lni bilmay qo'rqinch aro qolganlar,
Sen go'zalning ko'maging-la qo'rkinchlardan kutular.
Ey ko'makchi, marhamatli Temir qoziq yulduzi!

(Temir Qoziq Yulduziga) (Karimov–Turdiyev 2004: 29)

(Geniş çöllerde, denizlerde yolunu şaşırın yolcular,

Senin gibi merhametli yıldızın bakıp yolu bulurlar.

Kapkaranlıq gecede yol bilmeyip korku içinde kalanlar

Senin gibi güzelin yardımıyla korkulardan kurtulur.

Ey yardımcı, merhametli Demir Kazık yıldızı.)

(Demir Kazık Yıldızına)

Bu dönemde şiirin yanı sıra çeşitli yazılar da yazan Mahmut Hâdi, bunlarda edebî mirasa önem verilmesi, bu mirasa dâhil sanatkârların eserlerinin okunması gerektiği üzerinde durur. O, Alişir Nevâyî, Fuzulî, Lütî ve Furkat gibi klasiklerin eserlerini okumuş, onlardan etkilenmiş, Nevâyî'ye ithafen şiirler yazmıştır:

Bir zamonlar elimiz
Qorong‘uda qolmishdi.
Bu choqlarda tilimiz
Yorli ism olmishdi.
...
«Bu tushuncha yanglishdir,
O‘z tilini sevmaslik
Eng yaramas bir ishdird.
Biz yashamoq istasak,
Tilimizni seveylik.
Bizning tilni yaramas,
Yorli, degan kishilar
Yanglishalar, shuphasiz.
Bizning til ham boy tildir »,
Dedi ongli bir kishi.
...
«U kishi kim?» desangiz,
Aytib beray, o‘rtoqlar.
U kishini bilsangiz,
Buyuk shoir Navoiy.

Navoiyning otini
Oltin bilan yozaylik.
Navoiy (Karimov–Turdiyev 2004: 31-32)

*Bir zamanlar ilimiz
Karanlıkta kalmış.
Bu çağlarda dilimiz
Fakir namını almış.
...
“Bu düşünce yanlışdır;
Öz dilini sevmelik
En hatalı iştir.
Biz yaşamak istiyorsak,
Dilimizi sevelim.
Bizim dile yaramaz,
Fakir; diyen kişiler;
Yanılır, şüphesiz.
Bizim dilimiz de zengin dildir”,
Dedi akıllı bir kişi.
...
“O kişi kim?” diyorsanız,
Söyleyeyim, dostlar.
O kişiyi tanursınız,
Büyük şair Nevâî.*

*Nevâî’nin adını
Altın ile yazalım.
(Nevâî)*

Mahmut Hâdi’nin Moskova’da bulunduğu dönemde, Fıtrat ve Çolpan’ın yanında başka bir “üstâd”ın varlığı da aşikâr olur. Adeta onun sanatının ikinci dönemini şekillendiren bu “üstâd”, yeni bir dönemin ve siyasi düzenin kurucusu olacağını vaat eden, bunu gerçekleştirme yolunda da hızlı adımlarla ilerleyen siyasi idareden başkası değildir. Aslında bu üstâtların her biri genç şairi kendi “izm”ine yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu şehirdeki tahsil yıllarında Özbekistan’daki edebî hayattan ve muhitlerden kopmayan Mahmut Hâdi, bilhassa Taşkent’teki arkadaşlarıyla, hayata ve edebiyata benzer noktalardan baktığı fikirdeşleriyle yazışmakta, çeşitli gazete ve dergilerin editörleriyle irtibatını devam ettirmektedir. Bu yıllarda onun şiiirlerinin yanı sıra edebiyat, sanat ve kurulan yeni düzenin getirdikleriyle ilgili makaleleri *Inqilob*, *O‘zgarishchi Yoshlar*,

Maorif va O'qitg'uvchi gibi süreli yayımlarda yayımlanmaktadır. Yazdılarıyla hem Özbek gençlerinin beğendiği şairler arasına giren hem de mevcut rejimin kendi kaleşoru olarak görmeye başladığı Hâdi'nin bazı şiirleri 1924 yılında yayımlanan *Gözel Yazgıçlar*'da Abdullah Kâdirî (Julqunboy), Aybek, Altay (Oltoy: Bois Qoriyev) gibi şair ve yazarların yazı ve şiirleriyle birlikte yayımlanır.

1920 yılı ve sonrasında, ülke genelinde olduğu gibi Özbekistan'da da hızlı bir değişim süreci yaşanır. Bu süreçte mevcut yönetimin aydınlar arasında, Cedit yazarlarını hedefe koyarak yönlendirdiği “yeni” (sovyet sisteminin taraftarları) ile “eski” (Cedit taraftarları) arasında başlayan mücadele söz konusudur. İçinde yaşadıkları dönem, Mahmut Hâdi ve onun gibi gençleri sadece yeniliğin taraftarı yapmaz; aynı zamanda onlara yeniliğin yaratıcısı ve ülke genelinde tesis edilen sistemin hem savunucusu hem de sözcüsü olma görevini yükler. Bu münasebetle o da eserleriyle yeniliği gerçekleştirecek gençlerin hayatına girmek, onlara kendi arzu, ümit ve ukdelerini telkin etmek, bu yolla da sovyet sisteminin galibiyet kazanmasına hissesini koşmak ister. Onun bu yıllarda hangi düşünce ve duygularla bu mücadele içerisinde olduğunu, edebî düşüncelerinin ve dünya görüşünün yönünü anlamada aşağıdaki mısralar bir kanaat oluşturacaktır:

Ko'nglim yosh, ruhim yosh, kuchim yosh,

Yosh yo'llar, yosh kuchlar izlayman.

Ortga tortganga hadyam- tosh

Har choq men ilgari undayman.

(*Umid So'zlari*) (Karimov–Turdiyev 2004: 45)

(*Gönlüm genç, ruhum genç, gücüm tam,*

Yeni yollar, yeni güçler takip ediyorum.

Geriye dönene hediyemdir taş,

Daima ben ileri yürüyorum.)

(*Ümit Sözleri*)

Yeni sistemin ateşli savunucusu ve onun mücadelecisi Hâdi, kendisi gibi genç nesilden olan Aybek'in *Ko'ngil Naylari* (1929) adlı kitabına yazdığı girişte, genç şairi tebrik eder; onun sanatını olgunlaştırması için bazı tavsiyelerde bulunur. Ayrıca bu eser vesilesiyle dönemin şair ve yazarlarından eserlerinde “büyük başarı ve zaferlerin müjdelerini okuyucularına vermelerini” ister; bilhassa şairleri “inkılabî şiirler yazmaya” davet eder.

1925 yılında Hâdi'nin ilk şiir kitabı *Umid Uchqunlari* yayımlanır. O, bu kitaptaki şiirlerinde *devrim* ve *onu gerçekleştiren ruh* üzerinde durur. Halkı, yeni sistemin kurmayı vaat ettiği yeni hayatın tesisi için verilen mücadeleye iştirak etmeye davet eder. Kendisini de bu sürecin bir neferi gören Hâdi, şiir ve yazılarında, mücadelesini buna göre şekillendirdiğini ve kendisinde de bu ruhun olduğunu ifade eder. O, bu kitabındaki şiirlerinde özellikle insanlığın başına külfet ve ıstıraplar salan savaş üzerinde dikkatle durur; insanların barış ve huzur içerisinde yaşaması için kan dökmeye ihtiyaç varsa bundan kaçınmamak gerektiğini dile getirir. Bu yönde mücadeleyi dile getirdiği

şiiirlerinde, doğrudan bilgi verici bir usul yerine basit gözlemlerden derin hayati anlamlar çıkarma yolunu tutar.

To'liqin Tovushlari (1929) adlı ikinci kitabındaki şiiirlerinde, Ekim Devrimiyle ülkenin idaresini eline alan sistemin tesis etmek istediği yeni hayatı, şekillendirmek istediği yeni insan tipini ve insani münasebetleri aksettirmeye çalışır; kurulmaya çalışılan yeni hayatı ve dünyada yaşanan çeşitli olayları şiiirine konu edinir. Bu şiiirlerindeki ortak ruh, dönemin evlatlarının gelecekteki günlerinin aydınlık ve güzel olacağına, insanların müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşayacaklarına bütün samimiyetiyle inanmışlıktır:

Men-da sen kabi shux, sen kabi mag'ur,
Meni "menlik"ka asir eta olmas bu g'urur.
Chunki, men
Olğanman
Bu g'ururimni
Bu sururimni
Shonli vulqondan,
Tengsiz isyondan,
Eski dunyo qaqshagan ondan.

*Ben de senin gibi şuh, senin gibi mağrur,
Beni "bencilik"e esir edemez bu gurur,
Çünkü ben
Aldım
Bu gururumu
Bu sürurumu
Şanlı volkandan,
Emsalsiz isyandan
Eski dünyayı yıkan şuurdan.*

Mening ko'nglimda-da po'rtanalar,
Po'rtanalar!
Chunki po'rtana mendir, men-da po'rtanaman!
(Kaspiy Dengizga) (Batu 1929c: 11)

*Benim gönlümde de fırtınalar,
Fırtınalar!
Çünkü fırtına benim, ben de fırtınayım!
(Hazar Denizine)*

Mahmut Hâdi, bu kitabındaki şiiirlerinde emekçilerin eğitimi (*May Bayrami Arafasida, Yangilik Sari, Hamon Olg'a*), mücadele ruhu (*Isyon Alangasi, Tilaklarimiz Tilagi, Qilich, Yo'ichi So'zi, G'oya Yo'lida*), hürriyet (*Erk So'zi, Qullikka Qarshi, Yarali Qush*), toprak ıslahatı (*Dehqon O'g'li*), tabiat güzellikleri (*Dengiz Bo'yida, Qora Dengizga, Saharda, Ko'klam, Ko'klam Taronasi*), yeni nesil ve onlara yüklenen sorumluluklar (*O'g'lim Erkliga, Birinchi O'git, Men Yot Emas, Haqiqat, Yangi Kun Bolasi*), sovyet sisteminin düşmanları ve komşu ülkelerdeki emekçilerin mücadelesi (*Isyon Alangasi, Kurash Uchquni, Zolimlar O'kalariga, Kapitalistlar Vahshatiga Qarshi, Boyaqishlar*), kadınlara teslim edilen haklar ve onların hürriyeti (*Qishloq Qizlari, Ozod Qizga, Oloy Qizi, Sevgan Qiz, Ko'ngildagi Faryod*) üzerinde durmuştur.

Onun şiiirlerinde yol, nur, gündüz, bahar, tan, deniz, alev ve seher kelimeleri çeşitli çağrışımlar esasında sıklıkla kullanılmıştır. O, bu kelimelerle halkın verdiği mücadele neticesinde elde ettiği hürriyeti, tesis edilen yeni sistem ve hayatı, yeni toplumu ve

onun önündeki aydınlık yolu anlatır. Onun şiirlerinde, verilen mücadele sonucunda elde edilenlerle gurur duyan, hayata ümitle bakan; ümitsizliği, derdi, durgunluğu ve lakaytlığı tasvip etmeyen bir yaklaşım söz konusudur. Ona göre mutlu bir hayatın tesisi, sovyet yönetiminin ve toplumunun asıl maksadıdır. Bu kendiliğinden gelecek bir şey değildir; mücadele ve çalışma sayesinde gerçekleşecektir. Yapılmak istenilenlerin gerçekleşmesi “yaşlı göz”lerle değil sadece maksat ve ideallerin yüksek sesle dile getirilmesiyle; bunlar için inanç, şevk ve cesaretle çalışılmasıyla olacaktır.

Mahmut Hâdi'nin yazdığı destanlar *Sinflar Kurashi* (1923), *Tog' Qizi* (1928), *Birinchi Xat* (1929), ve *O'tmishdan Bir Ertak* (1929) tir. O, bu destanlarında halkların kardeşliği düşüncesinden hareket etmiş, Sovyet Dönemi Özbek destancılığında “rus” kahraman tiplerini işlemiştir. “*Birinchi Xat*” destanında Komünist Parti, Lenin, Rus halkının büyüklüğünü ve sovyet sistemiyle kurulan mutlu hayat anlatılır. *Sinflar Kurashi*, *Tog' Qizi* ve *O'tmishdan Bir Ertak* adlı destanlarında ise sınıf mücadelesi, devrimle gelen hürriyet için yapılan fedakârlıklar, dünyanın her yerinde devrime bağlanan ümitler, toplumda hak ettiği yeri kazanmak için kadınların verdiği mücadeleler üzerinde durulmuştur.

Hâdi'nin edebî mirası şiir ve destanlarla sınırlı değildir. O, *Hoshimjon* (1928), *Yangi Qishloq* (1928), *Tursun* (1929) ve *Hayit Harom Bo'ldi* (1929) adlı hikâyelerin de yazarıdır. Bunların yanı sıra çocuklar için *Bola Nima Deyyopganini Tingla*, *Bolalar 'Yolg'oni'*, *Mening Kitobim*, *Bolalar Bilan To'g'ri So'zlashing*, *Bolalar Bilan Qo'pal Gapirishmang* adlı hikâyelerin de yazarıdır (Mamajanov–Qobulov 1980: 27).

Hoshimjon (Batu 1928a: 16-17) hikâyesinde, hikâyenin kahramanı Hâşimcan ve onun temsil ettiği tipler anlatılır. O ve onun gibiler devrim öncesinde yürürlükteki sistemin savunuculuğunu yapmış, bunun sağladığı imkânlar sayesinde hayatlarını rahat içerisinde sürdürmüşlerdir. O, devrim sonrasında da aynı hayat şartlarına sahip olmak için Komünist Partiye üye olur. Partinin talimatları esasında hareket ediyor görünse de geçmişi onun peşini bırakmaz ve kısa sürede ifşa olup hüsrana uğrar.

Yangi Qishloq (Batu 1928c: 11-12) hikâyesinde, Komünist Partinin uygulamalarıyla köylünün hayatında görülen değişiklikler anlatılır; halkın rahat ve huzuru için önemli işler yapan Partiye, sovyet vatandaşlarının nasıl hizmet edeceği üzerinde durulur.

Tursun (Batu 1929b: 18-22) adlı hikâyede, yeni kurulan sovyet sistemine zarar vermek isteyen “kuzu postuna bürünmüş kurtlar”ın ifşa edilmesi amaçlanmıştır. Hâdi bunu yaparken okuyucunun dikkatini, hikâyenin kahramanı Tursun'un hangi şartlarda yetiştiğine yoğunlaştırır. O, kahramanının ruh dünyasını tahlil eder. Onun siyasi düşüncelerinin gelişme sürecini, hayata bakışını ve dünya görüşünü şekillendiren şartları okuyucunun dikkatine sunar. Hikâyede, Tursun'un sıkıntılarla geçen çocukluk yıllarında zengin kapılarında çalışması, buralarda hor görülmesi ve yaşadığı diğer sıkıntılar gözler önüne serilir. Tursun'un bu yıllarda çalıştığı varlıklı ailelerden birisinin çocuğu Musacân, devrim sonrasında kendisini fakir bir ailenin çocuğu olarak gösterir; Komünist Partinin gençlik teşkilatına girer ve kooperatif müdürü olur. Onun yeni sistemin içine sızmaya çalışan biri olduğunu ve gerçek yüzünü Tursun ortaya çıkarır.

Hayit Harom Bo'ldi (Batu 1929g: 18) hikâyesinde, Ramazan Bayramı arifesinde eski günlerini özleyen ve Bolşeviklerin yaptıklarını pazar esnafına korkarak anlatan Molla Ahuncan üzerinden devrim karşıtlarının durumu anlatılır.

Mahmut Hâdi şiirlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de yeni yönetimin yaptığı hizmetleri, yeni hayatın tesisi için verilen mücadeleleri ve bunlara karşı çıkanların durumlarını anlatır. Bu hikâyelerde o, sovyet sistemini temsil eden karakterler yaratmak amacındadır. Bu karakterleri ortaya koyarken onları zıtlarıyla birlikte verir. Mevcut yönetimin taraftarı ve mücadelecisi olan sovyet insanı ile onun zıttı olan 1917 öncesindeki yapının temsilcisi toprak sahipleri, zengin aileler ve onların çocukları ile din adamları okuyucunun karşısına çıkarılır. Eskiye temsil edenler, o dönemdeki rahat ve huzurlarını bu dönemde de devam ettirebilmek için kılıktan kılığa girseler de yeni sistem ve onun taraftarları önünde sonunda onları bulur ve halka ifşa eder. Mahmut Hâdi'nin hikâyelerinde eskiyi temsil eden tipler “düşman” olarak gösterilir, buna uygun şekilde tarif edilir ve adlandırılır.

Mahmut Hâdi'nin çocuklar için yazdığı hikâyelerin konuları onların hayatından alınmış ilginç olaylar çerçevesinde kurgulanmıştır. Bunlardaki asıl mesajlar ise anne ve babalara yöneliktir. O, bu mahiyetteki hikâyelerinde, çocukların dünyasını tanıma ve psikolojisini anlamının onların karakterlerinin şekillendirilmesinde ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker. Hâdi, çocukların eğitiminde sevgi ve saygının ne kadar önemli olduğunu, onların günlük hayatlarından aldığı dikkat çekici olaylar içerisinde büyüklerle küçükleri karşı karşıya getirerek gösterir.

Makaleleri Hakkında

Mahmut Hâdi edebiyat, dil, imla, eğitim, süreli yayımlar ve yeni sistemin yapmak istedikleri hakkında makaleler yazmıştır. Bunlardan bazıları *Elchi Afandiga Javob Ham Rijo* (Karimov–Turdiyev 2004: 110-111), *O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti, So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti)*, *Qayg'ili Kunlar Esdeligi* (Batu 1928b: 4-5), *Mafkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz, Qani, Kim Bor?*, *Turmushda Xotin- Qizlar* (Karimov-Turdiyev 2004: 117-121), *Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid, Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z, Til va Imlo Konferentsiyasi Yakunlari, Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenumining Yakuni O'rnida, O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilyumining Yekuni, O'zbek Adabiy Tili Haqida, O'zbek Matbuotiga Bir Qarash, Matbuot Kuniga Bag'ishlav: “Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi”, 1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kenfirtsyie Yekunleri (Shu Kenfirtsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar), Uchunchi Yil Bo'sag'asida, Ikki Kecha* (Karimov–Turdiyev 2004: 133-135), *Bir Ikki So'z* (Karimov–Turdiyev 2004: 135-136), *Katta Yo'qotuv* (Mamajanov–Qobulov 1980: 215-217) ve *Proletar Adabiyoti To'g'risida Bir Necha So'z*'dir.

O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti,

So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti (Batu 1928f: 3-4) adlı makalede, Modern Özbek edebiyatının gelişim süreciyle ilgili bilgiler verilir. Ekim Devrimi öncesindeki edebiyat hakkında genel hatlarıyla bilgiler veren Hâdi, bu dönem eserlerinin içeriğine eleştirel bir gözle bakar ve onlarda halkın duygu, düşünce ve arzularının önemsenmediğini söyler. Makalenin ikinci kısmında, Ekim Devrimi sonrasında hayatın her aşamasının olduğu gibi edebiyat ve güzel sanatların da yeniden şekillendirildiğini, bu vesileyle edebiyat ve güzel sanatların, yeni sistemin ve toplumun tesisinde görev yapacağı dile getirilir. Özbek edebiyatının son döneminde, devrimin talep ettiği çizginin olduğu vurgulanır. Bu makalede ayrıca, geçmişin birikimi olan edebî mirastan yararlanılması gerektiğine; Nevâyî gibi sanatçıların eserlerine yüz çevirmekle yeni bir edebiyatın oluşturulmasının zorluğuna dikkat çekilir. Mahmut Hâdi, insanlığın asırlar süren geçmişinin ürünü olan edebî hazinenin bir kenara bırakılmayacağını, onun günün şartlarına göre yeniden değerlendirilmesi gerektiğini, edebiyatın da bu şekilde gelişip yükseleceğini ifade eder.

Maşkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz (Batu 1928e: 15-16) adlı makalede, proleter edebiyatının esasları ve estetik prensipleri hakkında bilgi verilir. Sanatçıların bunları savunmasının gerekçelerini sıralayan Hâdi bunlara karşı çıkanların / duranların merhametsizce ifşa edilmesi gerektiğini söyler. Ancak bu yapılmadan önce ona göre aydınların üç gruba (eskiyi savunanlar, yeninin taraftarları, ortada kalanlar) ayrılması gerekir. Ona göre ortada kalanları Şura aydınlarının safına çekmek, yani hakikat yoluna döndürmek için onlara Şura taraftarlarının düşüncesi ve maksatlarının anlatılması, onların bunları anlamalarına yardımcı olunması gerekir.

Qani, Kim Bor? (Batu 1928a: 7) makalesinde Mahmut Hâdi, dünyadaki sınıf mücadeleleri hakkında bilgiler vererek onlar hakkında tahlil ve değerlendirmeler yapar. Bu mücadeleler içerisinde Ekim devriminin yeri ve önemi üzerinde durur.

1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kenfiritsiyeye Yekunleri (Shu Kenfiritsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar) (Batu 1929b: 2-3), *Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenumining Yakuni O'rnida* (Batu 1928b: s. 6), *O'zbek Adabiy Tili Haqida* (Batu 1929f: 12-13), *O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilinumining Yekuni* (Batu 1928c: 4-5), *Til va Imlo Konferentsiyasi Yakunlari* (Karimov–Turdiyev 2004: 126-129), *Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z* (Batu 1928g: 17-18) adlı makalelerinde Hâdi, döneminin güncel meselelerinden olan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş üzerinde durmuştur. O, bu konuda düzenlenen toplantılara görevli ve konuşmacı olarak katılmış; buralarda bildiriler sunmuş, konferanslar vermiştir. Dil, imla, alfabe değişikliği gibi konuları içeren bu makalelerinde Mahmut Hâdi, kültür ve medeniyet inkılabının yapılabilmesi için dil ve alfabe konusuna öncelik verilmesi gerektiğini söyler. Bu sayede medeni müesseseler, proletaryanın mefkûresine göre şekillendirilecektir. O, bu konuyu sadece yazılarında değil şiirlerinde (*Javobim, Yana Sizga, Ko'zi Yumuq Og'zi Ochiqqa, Oydin Kechada* ve *Mening Kunduzim*) de dile getirmiştir.

Mahmut Hâdi, *Matbuot Kuniga Bag'ishlav: "Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi"* (Batu 1929a: 3-4) ve *Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid* (Batu 1928d: 2) adlı

makalelerinde yazarları işçi ve çiftçilerin menfaatine, yeni zamana, yeni sisteme ve yeni hayata aktif bir şekilde sahip çıkmaya davet eder. Onlardan eserlerinde emekçilerin hizmetlerini takdir etmelerini ister. Kültür ve medeniyet sahasında devrimin ancak bu şekilde olabileceğini dile getirir.

O'zbek Matbuotiga Bir Qarash (Batu 1929e: 1-2), *Uchunchi Yil Bo'sag'asida* (Karimov–Turdiyev 2004: 129-133) makalelerinde milliyetçi düşüncedeki aydınların çıkardığı süreli yayınlarda emekçilerin mücadelesinin görmezden geldiğini söyler. O, devrimin neferlerinin basın yayın alanında da yılmadan mücadele etmesi gerektiğini, bu sahada çalışacak yetişmiş emekçilerin gayretleriyle proletaryanın kendi dergi ve gazetelerini çıkaracak güç ve kudrete ulaşacaklarına olan inancını dile getirir.

Proletar Adabiyoti To'g'risida Bir Necha So'z (Batu 1929d: 9-10) adlı makalesinde Hâdi, proletar edebiyatının neden ibaret olduğunu izah eder; onun esasları ve estetik prensipleri hakkında bilgiler verir. Makaleye göre proletaryanın manevi yüzünü yansıtan bu edebiyat, burjuva edebiyatı gibi ferdiyetçilik batağında gelişmez, kolektivizmin bahçesinde yaşar. O, ümitsizlik caddelerinde permeperişan dolaşmaz; halkın içindedir, halkla yaşar, büyür ve gelişir. Proletaryanın inkılâp hareketinin gücüne kaynaklık eder, ona destek olur. Proletar edebiyatının halka yakın olması, onun maksat ve ideallerinin gerçekleşmesine aktif bir şekilde yardım eder, bu yönüyle de burjuva edebiyatının temsilcileriyle keskin bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini söyler.

Sonuç

Mahmut Hâdi eserlerinde, vatanında mutlu ve huzurlu yaşamak gayelerini terennüm etmiştir. O, milletin ruhunu yücelten, hak ve hakikat gayelerini maharetle dile getiren sorumlu bir aydın olarak Özbekler için mücadelenin bayraktarlığını yapmıştır. Onun edebiyata ve sanata olan merak ve hevesi ile milletine hizmet etme arzusu hem içinde yaşadığı dönemin milliyetçi aydınlarından Abdurauf Fıtrat ve Çolpan'ın hem de mevcut siyasi sistem taraftarlarının dikkatini çekmiş; onlar Hâdi'yi kendi taraflarına çekme gayreti içerisine girmişlerdir. İçinde yaşanan dönem, Mahmut Hâdi ve onun gibi gençleri hem yeniliğin taraftarı hâline getirmiş hem de o ve onun gibilere yeniliğin yaratıcısı, ülke genelinde tesis edilen sistemin kurucusu, savunucusu ve sözcüsü olma görevini yüklemiştir. Bu münasebetle Mahmut Hâdi de eserleriyle yeniliğin icracısı olan gençlerin hayatına girmek, onlara kendi arzu, ümit ve ukdelerini telkin etmek, bu yolla da yeniliğin galibiyet kazanmasına hissesini koşturmak istemiştir. Şiir, destan, hikâye ve makaleleriyle, kurulan yeni hayat ile şekillendirilmek istenilen yeni insan tipi ve insani münasebetleri aksettirme, milletin yaşadığı sıkıntıları dile getirme gayretindeki Mahmut Hâdi, içinde yaşadığı dönemin ruhuyla gelecek neslin istikbaldeki günlerinin aydınlık ve güzel olacağına, insanların müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşayacaklarına bütün samimiyetiyle inanmıştır. O, “inkılâp karşıtı ve milliyetçi olmak” suçlamalarına maruz kalmış, kendisine verilen cezaya boyun eğerek çalışma kamplarında ve hapisanelerde, “yeniden hürriyetine kavuşacağı ümidi”yle beklemiştir.

Kaynakça

A'ZAMXO'JAYEV, S. (1996), *Turkiston Muxtoriyati*, Toshkent: Fan Nashriyoti.

ANQABAY (1931), *Yirtulgan Nikab*, Taşkent: Özneşr.

AZIZXUJAEV, Alisher - ALIMOV, Bobir vd. (2005). "Botu", O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, I, Toshkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti.

BAL, Halil- ERAT, Muhammet (2002). Türk Dünyasına Bakışlar Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, İstanbul: Da Yayıncılık.

BATU (1928a). "Hoshimjon", *Alanga Jurnalı*, (1): 16-17.

BATU (1928a). "Qani, Kim Bor?", *Alanga Jurnalı*, (1): 7.

BATU (1928b). "Butun Ittifoq Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi 2-Plenuminnig Yakuni O'rnida", *Alanga Jurnalı*, (2): 6.

BATU (1928b). "Qayg'ili Kunlar Esdeligi", *Alanga Jurnalı*, (2): 4-5.

BATU (1928c). "O'zbekiston Yangi Alifbe Markaziy Qo'mitasi Birinci Pilinuminin Yekuni", *Alanga Jurnalı*, (3-4): 4-5.

BATU (1928c). "Yangi Qishloq", *Alanga Jurnalı*, (3-4): 11-12.

BATU (1928d). "Nafis Adabiyot Sohasida O'z-O'zini Tanqid", *Alanga Jurnalı*, (6-7): 2.

BATU (1928e). "Mafkura Maydonida Galdagi Vazifalarimiz", *Alanga Jurnalı*, (8): 15-16.

BATU (1928f). "O'zbek Adabiyotining Oktyabr Inqilobidan So'nggi Davriga Bir Qarash (Oktyabr Arafasida O'zbek Adabiyoti, Oktyabr Inqilobning Boshlarida O'zbek Adabiyoti, So'nggi Choqlarda O'zbek Adabiyoti)", *Alanga Jurnalı*, (10-11): 3-4.

BATU (1928g). "Til va Imlo Masalasi Ustida Bir Necha So'z", *Alanga Jurnalı*, (12): 17-18.

BATU (1929a). "Matbuot Kuniga Bag'ishlav: 'Quruq So'z Quloqqa Yoqmaydi'", *Alanga Jurnalı*, (4): 3-4.

BATU (1929b). "1920 15-inci May Semerqandda Bolg'an Til- Imla Kanfirinsiye Yekunleri (Shu Kenfiritsiyening Til, Imla, Istiloh To'g'risidag'i Qararlar)", *Alanga Jurnalı*, (5): 2-3.

BATU (1929b). "Tursun", *Alanga Jurnalı*, (5): 18-22.

- BATU (1929c). “Kaspiy Dengizga”, Alanga Jurnalı, (6): 11.
- BATU (1929d). “Proletar Adabiyoti To‘g‘risida Bir Necha So‘z”, Alanga Jurnalı, (7): 9-10.
- BATU (1929e). “O‘zbek Matbuotiga Bir Qarash”, Alanga Jurnalı, (10): 1-2.
- BATU (1929f). “O‘zbek Adabiy Tili Haqida”, Alanga Jurnalı, (11): 12-13.
- BATU (1929g). “Hayit Harom Bo‘ldi”, Alanga Jurnalı, (12): 18.
- Baymirza Hayit (1971). *Türkistan‘da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara: Kardeş Matbaası.
- BOBOXON, Boboxon Muhammad (2007). “Qo‘rquv Saltanati va Botu”, Haqdan Xalqqa, Toshkent: Musiqa Nashriyoti.
- CHO‘LPON (1991). “Ko‘ngil”, Yana Oldim Sozimni, Toshkent: G‘afur G‘ulom Adabiyot va San‘at Nashriyoti.
- FITRAT, Abdurauf (1915). “Himmat va Saboti Bo‘lmagan Millatning Haqqi Hayoti Yo‘qdur”, Oyna Jurnalı, (7).
- FITRAT, Abdurauf (1917). “Turkiston Muhtariyoti”, Hurriyat Gazetesi, 29 Kasım 1917 tarihli sayı
- KARAKAŞ, Ş. (1998). “Türkistan‘da Kızıl Kırgın Kurbanları”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (5): 24-36.
- KARIMOV, I. A. (1996). O‘zbekiston: Milliy Istiqlol, Iqtisod, Siyosat, Mafkura, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, I. A. (1998). Tarixiy Xotirasiz Kelajak Yo‘q, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim – TURDIYEV Sherali (2004). Botu Tanlangan Asarlar, Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim (2008). XX- Asr Adabiyoti Manzaralari, 1- Kitob, Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.
- KARIMOV, Naim (2013). “Istiqlol Yo‘lida Kechgan Umr”, Jahon Adabiyoti, (5): 181-185.
- MAMAJANOV, S. – QOBULOV, N. (1980). Mahmut Hâdiyev Yoz Kuni, Toshkent:

Adabiyot va San'at Nashriyoti.

MIRVALIYEV, S. (1963). O'zbek Adiblari (Ixcham Adabiy Portretlar), Toshkent: Fan Nashriyoti.

QOSIMOV, Begali (1994). Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

TO'LQIN (1927). "Yoldaş Mahmut Hâdiyev Türkistan'a Döndü" *Türkistan Gazetesi*, 21 Temmuz 1927 tarihli sayı.

--- (1927). "Mahmut Hâdiyev", *Yer Yüzi" Dergisi*, XVIII.

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%95%D0%B2%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0, *Erişim tarihi*: 01. 11. 2014

<http://sites.utoronto.ca/tsq/22/alekseeva22.shtml>, *Erişim tarihi*: 01. 11. 2014.